

КОСЕНКО

Росана Олександрівна,
уаук. співроб. лабораторії
науково-методологічного
забезпечення та інтелектуальної
власності Інституту
рослинництва
ім. В. Я. Юр'єва НААН
(м. Харків)

СОНЯШНИК. ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА ВВЕДЕННЯ В КУЛЬТУРУ

У статті висвітлено історичну ретроспективу виникнення та введення в культуру рослини соняшника. На основі історіографічних матеріалів здійснено комплексне дослідження історії походження соняшнику та початку його літопису в Європі, систематизовано в хронології ботанічні описи і зображення соняшника XVI–XVII ст. (давні гравюри, ксилографії, картини), надано історичні матеріали з морфологічних описів соняшника минулого.

Завдяки Колумбу соняшник потрапив до Старого Світу в 1510 р., відтоді й розпочався його літопис у Європі. Перші гравюри і морфологічні описи соняшника знаходимо у роботах Remberto Dodonaeo, Joachim Camerarius der Jüngere, Jacobus Theodorus Tabernaemontanus, Szymon Syreński, John Parkinson та інших вчених минулого.

Незважаючи на те, що у 1716 р. англійцям вдалося отримати олію із соняшника й навіть запатентувати винахід, це важливе відкриття в Європі так і не було використано. Більшість дослідників визнає той факт, що перша спроба отримання олії з насіння соняшнику у царській Росії належить простому російському селянину Воронежської губернії (нині – Белгородської області) Д.С. Бокареву, який у 1829 р. змайстрував механічний апарат для віджиму і з його допомогою отримав олію з насіння соняшнику. Та все ж раніше – у 1816–1817 рр. – питання щодо вирощування соняшнику в південних губерніях з метою отримання олії і використання стебел на паливо розглянуло очолюване В.Н. Каразіним Харківське філотехнічне товариство, що зафіксовано у звітах і протоколах цього зібрання.

Олійний соняшник, який пройшов складні етапи розвитку і становлення від введення в культуру до емпіричної, пізніше – до науково обґрунтованої селекції. Створили соняшник як культуру технічну саме українські і російські селекціонери. Сьогодні він вирощується у всьому світі та має безліч високоврожайних, з великим вмістом олії, стійких до хвороб та шкідників сортів і гібридів.

Ключові слова: соняшник, походження, історіографія, літопис, ботанічний опис, морфологічний опис.

В статье освещена историческая ретроспектива возникновения и введения в культуру растения подсолнечника. На основе историографических материалов осуществлено комплексное исследование истории происхождения подсолнечника и начала его летописи в Европе, систематизированы в хронологию ботанические описания и изображения подсолнечника XVI–XVII вв. (древние гравюры, ксилографии, картины), предоставлены исторические материалы морфологических описаний подсолнечника прошлого.

Благодаря Колумбу подсолнечник попал в Старый Свет в 1510 году, с тех пор и началась его летопись в Европе. Первые гравюры и морфологические описания подсолнечника находим в работах Remberto Dodonaeo, Joachim Camerarius der Jüngere, Jacobus Theodorus Tabernaemontanus, Szymon Syreński, John Parkinson и других ученых прошлого.

Несмотря на то, что еще в 1716 г. англичанам удалось получить масло из подсолнечника и даже запатентовать изобретение, это важное открытие в Европе так и не было использовано. Создали подсолнечник как культуру техническую украинские и российские селекционеры.

Большинство исследователей признает тот факт, что первая попытка получения масла из семян подсолнечника в царской России принадлежит крестьянину Воронежской губернии (ныне – Белгородской области) Д.С. Бокареву, который в 1829 году получил масло из семян подсолнечника. И все же раньше – в 1816–1817 гг. - вопрос выращивания подсолнечника в южных губерниях с целью получения масла и использования стеблей в качестве топлива рассмотрело возглавляемое В.Н. Каразиным Харьковское Филотехническое общество, что зафиксировано в отчетах и протоколах этого собрания.

Масличный подсолнечник прошел сложные этапы развития и становления от введения в культуру до эмпирической, позже - научно обоснованной селекции.

Ключевые слова: *подсолнечник, происхождение, историография, летопись, ботаническое описание, морфологическое описание.*

This article contains a historical retrospective of origin and usage of sunflower as a cultivated plant. Based on historiographic materials, a comprehensive investigation of the history and origin of sunflower and beginning of its chronicles in Europe was carried out; botanical descriptions and images of sunflower in century XVI - XVII (ancient engravings, xylography, paintings) were chronologically systematized; historical materials of morphological descriptions of sunflower in the past are given.

Thanks to Columbu's, sunflower got to the Old World in 1510, since then chronicles have begun in Europe. The first prints and morphological descriptions of sunflower were found in Remberto Dodonaeo's, Joachim Camerarius der Jüngere's, Jacobus Theodorus Tabernaemontanus's, Szymon Syreński's, John Parkinson's, and other scholars' works of the past.

Despite the fact that in 1716 the British managed to obtain oil from sunflower and even to patent the invention, this important discovery was never used in Europe.

Most researchers recognize the fact that the first attempt to produce oil from sunflower seeds in Tsarist Russia belongs to a common Russian peasant from Voronezh province (now - the Belgorod region) DS Bokarev, who in 1829 extracted oil from sunflower seeds. And still earlier - in 1816-1817 years - the issue of sunflower cultivation in the southern provinces to produce oil and use stems as fuel was considered by Kharkiv Filotechnical society, as recorded in protocols of this meeting.

Oilseed sunflower passed difficult stages of development and formation from usage of it as an agricultural plant to empirical and later science-based breeding.

Keywords: *sunflower, origin, historiography, chronicles, botanical description, morphological description.*

Постановка проблеми. Узагальнити існуючі дані та навести окремі відомості про соняшник, які мало висвітлені в дослідницькій літературі, а також розглянути тему не зовсім у традиційному підході – через призму поєднання наявного історично-наукового і мистецького матеріалу для опрацювання і систематизації даних про цю рослину та історію її виникнення.

Ступінь розробки проблеми. На відміну від багатьох сільськогосподарських культур, перші свідчення про культивування яких сягають в глибину століть, архівно-історичні відомості про виникнення, вирощування, поширення соняшнику в світі дуже обмежені. Натомість, як зазначає Н. П. Коваленко, введення в культуру соняшнику відбулося навіть раніше, ніж введення в культуру пшениці [1]. Наукова новизна статті полягає у постановці та розробці теми, яку недостатньо висвітлено в історичній науці; отже, тему дослідження можна вважати актуальною.

Виклад основного матеріалу. Соняшник... Мабуть, ніде так красиво не звучить назва цієї рослини як у нас – соняшник. Етимологія слова пов'язана ще з праслов'янським словом *сьльньсе*, від якого, в свою чергу, походить старослов'янське *сьльньце* і українське *сонце*. Латинська назва рослини – *helianthus* (сонячна квітка) – утворена з грецьких слів *helius* (сонце) і *anthemon* (квітка).

З літературних джерел відомо, що соняшник походить з Америки (території сучасних США, Мексики, Перу): його окультурили індіанці – племена Американського континенту. Ще в III тисячолітті до н. е. індіанці

вирощували соняшник і споживали в їжу його насіння (варили, смажили, мололи й виготовляли муку), а також навчилися добувати олію. Можна припустити, що соняшникову олію племена використовували не тільки в харчових цілях, а й в якості косметичного засобу для шкіри та волосся та для проведення ритуалів.

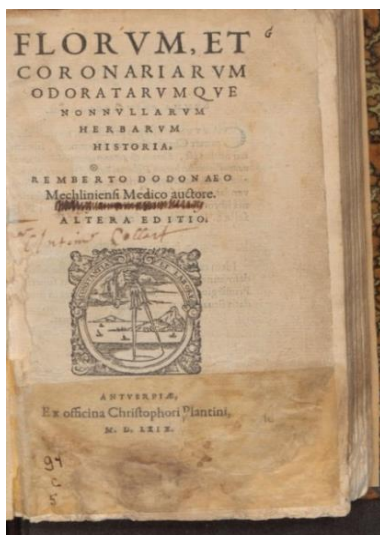
Засновник сучасної наукової селекції М.І. Вавилов (1887–1943) установив, що регіоном походження соняшнику є територія Центральної Америки. Деякі археологічні свідчення доводять, що соняшник знаходився і на території сучасних штатів Міссурі, Арізона і Нью-Мексико (Північна Америка, США), де його вирощують і нині та вважають своєю «рідною рослиною». Вчені з Ботанічного саду Міссурі (США) так описують сучасний соняшник: «Соняшник однорічний є рідною рослиною для сухих рівнин, прерій, луків і передгір'їв на заході США, у Канаді, на півночі Мексики. Це груба, опушена, облистяна однорічна рослина, яка швидко зростає до 5-10 дюймів у висоту з жорсткими вертикальними стеблами. Цей вид інколи зустрічається навіть як бур'ян – його можна сьогодні побачити вздовж доріг, парканів, на полях, на необроблених ділянках землі на захід від річки Міссісіпі. Він є офіційним символом штату Канзас, а його батьківщиною визнано Міссурі, в першу чергу, північну частину штату» [2]. Як бачимо, опис рослини соняшника майже не відрізняється від «нашого» опису в плані визначення деяких ознак морфологічної будови. Та все ж, на теперішній час у нас не зустрічаються дикорослі його різновиди, та й бур'яном його у нас не вважають.

Отже, окультурений індіанцями соняшник завдяки Колумбу потрапив до Старого Світу у 1510 р. на іспанських кораблях, які повернулися з Північної Америки до Іспанії, а звідти поширився на інші країни Європи. Цікавим є той факт, що тривалий період соняшник у Європі культивували як декоративну культуру. Наприклад, насіння висівали в ботанічному саду Мадрида (Іспанія), в ботанічному саду міста Падуя (Італія). І хоча індіанським племенам було відомо про вміст олії в рослині соняшника, серед європейців про використання олії цієї культури ще не йшлося. Щоправда, окрім відомостей про використання

соняшника в Європі в основному як ефектної квітки, в цей період з'явилися перші повідомлення щодо утилітарного значення культури: в Німеччині з його насіння намагалися варити каву, робили крупу, англійці використовували в їжу молоді суцвіття [3].

Проте науковців-натуралістів того часу ця рослина настільки цікавила, що робилися спроби якомога детальніше її дослідити й описати. Зазначимо, що вчені у своїх трактатах, травниках, атласах розглядали соняшник спочатку переважно як об'єкт досліджень його фармакологічних властивостей для використання в медицині. Отже, відколи соняшник потрапив у Європу, відтоді й розпочався його літопис.

Перший опис морфологічних ознак і гравюру одностеблової рослини соняшника під назвою *Chrysanthemum Peruvianum* знаходимо в книзі бельгійського ботаніка, систематика живої природи Ремберто Додонео (лат. *Remberto Dodonaeo*) «Квіти, трави та історія деяких, що пахнуть» («*Florum, et coronariarum odoratarumque nonnullarum herbarum historia*»), яка вийшла ще в 1568 році (рис. 1) [4].

Рис. 1. Титульна сторінка книги Ремберто Додонео, 1568 р.

Рис. 2. Гравюра рослини соняшника у книзі Ремберто Додонео, 1568 р.

На гравюрі зображено велику рослину з товстим стеблом, великим суцвіттям з язичковими квітками і квітковим диском, що дуже нагадує теперішній вигляд культурного соняшника (рис. 2).

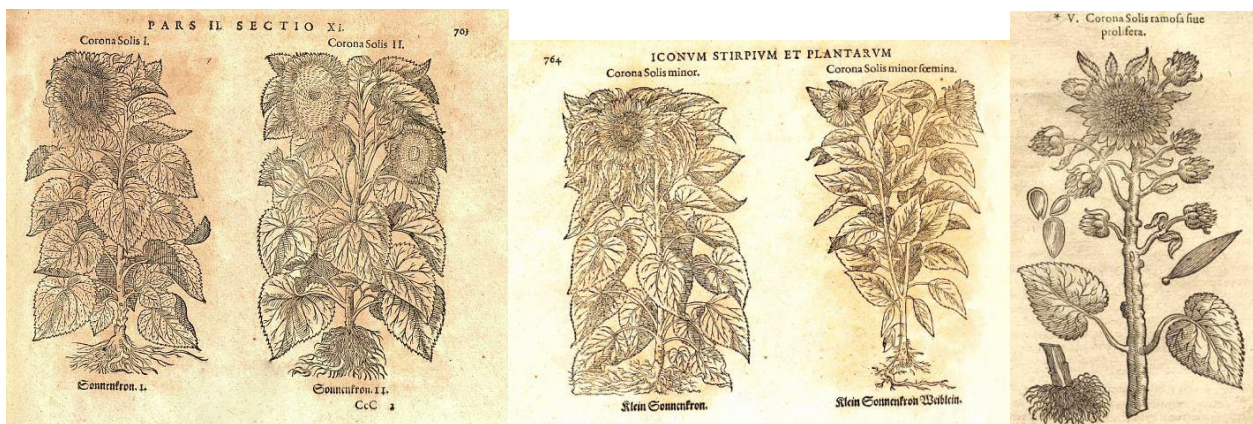
Німецький ботанік Йоахим Камераріус-молодший (1534 – 1598), замовив кольорове зображення соняшника двом митцям, які, за історичними даними, працювали над ілюстрацією разом [5]. У 1589 році замовлення Камераріуса було виконано у вигляді кольорового малюнка, який наведено на рис. 3.

Рис. 3. Зображення соняшника на замовлення Йоахіма Камераріуса-молодшого, 1589 р.

Ми бачимо одностеблову рослину з великим кошиком і міцним стеблом та – чи не вперше на подібних зображеннях тієї епохи – пониклим напівзів'ялим листям. Це може свідчити про те, що в тому регіоні, де вона росла і була так реалістично змальована, їй не вистачало вологи. Тобто кліматичні умови Європи (зокрема Німеччини) не були сприятливими (вони є такими і зараз) для вирощування соняшнику і потребували догляду за рослиною (розташування на добре освітлених ділянках та штучний полив). Як видно з малюнка, окрім зображення рослини, він містить і підписи біля неї, тобто її ботанічні назви, які використовував і Ремберто Додонео: «*Flos Solis, Chrysanthemum peruanum, Sonnen Blum*» («квітка сонця», «перувіанська хризантема», «сонячна квітка»).

На рис. 4 наведено ксилографічні зображення соняшника з книги «Малюнки рослин» (*Icones Plantarum*) німецького ботаніка і лікаря Якоба Теодора Табернемонтануса (лат. *Jacobus Theodorus Tabernaemontanus*, 1522 – 1590) [6]. Цю книгу, яка, окрім зображень соняшника, налічує більше 2200 малюнків різних рослин, було видано вже після смерті ботаніка у 1590 році. І хоча вона є лише серією ксилографій і не містить опису зображених рослин, її значення дуже важливе: наприклад, зображуючи не одну, а декілька рослин соняшника, що мають деякі зовнішні відмінності, автор, напевне, мав на меті показати його видове різноманіття. Можна припустити, що багатостеблові рослини використовували як окрасу садів, а рослини з великим кошиком – у харчових цілях. Тобто, вже у той час зароджувалися етапи емпіричної селекції та робилися перші спроби добору соняшнику за різними ознаками.

Рис. 4. Ксилографічні зображення соняшника у книзі «Малюнки рослин» Якоба Теодора Табернемонтануса, 1590 р.

Роком пізніше, у 1591 році, за авторством фламандського ботаніка Матіаса Лобеля (1538 – 1616), вийшла книга «*Icones stirpium seu plantarum tam exoticarum quam indigenarum*» (книга збереглася до наших днів, нещодавно виставлялася на всесвітньому аукціоні Крісті). Лобелю приписують перші спроби систематизувати наявні дані різних авторів (в тому числі, Ремберто Додонео) про рослини та класифікувати рослини за їх природною спорідненістю, а не тільки за використанням у медичних цілях. На рис. 5 наведено зображення соняшника під назвою «перувіанська квітка сонця» у книзі Матіаса Лобеля.

Рис. 5. Зображення соняшника у книзі Матіаса Лобеля, 1591 р.

У каталозі рослин Кенігсберзького ботанічного саду 1654 року ботанік Титчас, як і Лобель, також зберігає одну із загальноприйнятих на той час назв рослини соняшника: «перувіанська квітка сонця». Ймовірно, таку назву соняшник отримав через те, що вже тоді вчені вважали: соняшник походить з Перу та з інших районів Америки, а також їм було відомо, що так само як ацтеки в Мексиці та інки в Перу, квітку соняшника вважали символом Інті (божества Сонця) та поклонялися йому – звідси і назва «перувіанська квітка сонця».

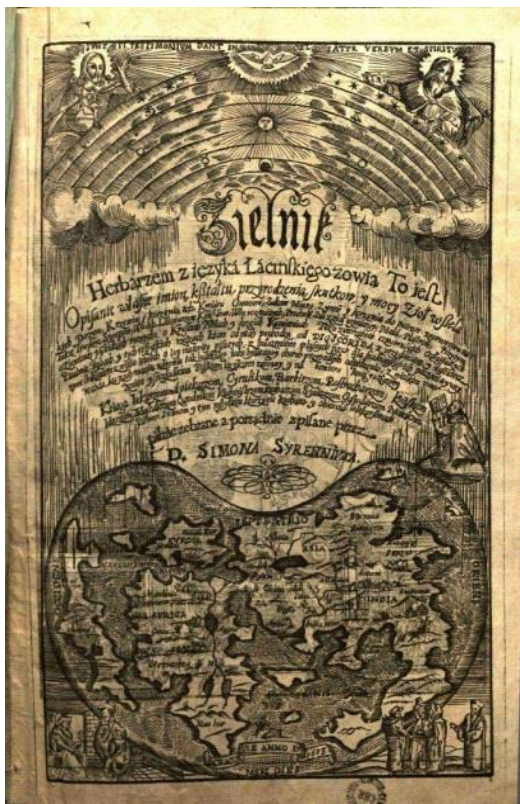
Перші свідчення про вирощування соняшника на території сучасної України віднайдено у Травнику (Zielnik) видатного польського ботаніка Саймона Сиреніуса (S. Syrennius), який датований 1613 р. (рис. 6 – 7) [7, 8].

Травник Сиреніуса – це ілюстрований атлас практичних рослин, в якому автором зібрано інформацію про найважливіші серед відомих і використовуваних рослин у Центральній і Південній Європі в XVI столітті. У виданні описано 765 рослин, в тому числі й соняшник. Надано приклади їх використання в домашніх умовах, у промисловості, ветеринарії, рецепти з поясненнями щодо приготування продуктів харчування і ліків з рослин, а також методи боротьби зі шкідниками. Більшість з цих описів супроводжується гравюрами, що ілюструють квітки і коріння рослин, а також їх плоди та насіння. Травник широко цитували польські натуралісти до XIX століття, його

навіть було перекладено на російську мову (переклад Травника зберігається в бібліотеці Санкт-Петербурга). Наявність українського перекладу Травника виявити не вдалося.

Як бачимо з рис. 7, порівняно з попередніми малюнками і гравюрами, зображення соняшника у Травнику надано більш повно, тобто малюнок вже містить зображення насіння, пелюсток, а також кореневої системи і кошика великого розміру. Зверху над малюнком надано всі відомі на той час назви рослини: перувіанська хризантема, перувіанська квітка сонця, квітка сонця, велика рослина і т.ін.

**Рис. 6. Травник Симона Сиреніуса, 1613 р.
Титульна сторінка**

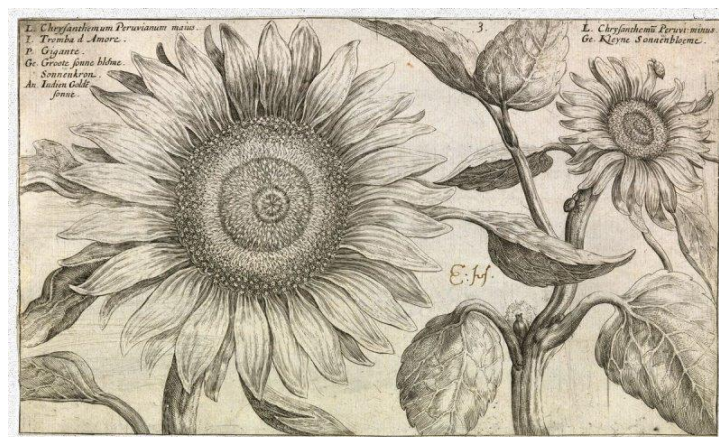
Рис. 7. Зображення рослини соняшника у Травнику Симона Сиреніуса, 1613 р.

Послідовник Йоахима Камераріуса-молодшого, аптекар і ботанік з Баварії Басиліус Беслер (Basilus Besler, 1561–1629) у атласі рослин «Hortus Eystettensis» надав два зображення соняшника: одностебловий з одним великим кошиком і одностебловий багатоквітковий з малими кошиками (рис. 8).

**Рис. 8. Зображення рослин соняшника у атласі рослин «Hortus Eystettensis»
Басиліуса Беслера, 1613 р.**

У книзі голландського видавника та майстра гравюр Криспіна ван де Паса «Hortus Floridus», яка містить реалістичні зображення не поширених на той час досить рідкісних екзотичних квітів, окреслених дуже точно і розподілених автором відповідно до чотирьох сезонів року, також знайшлося місце для соняшника як визнаної в Старому Світі екзотичної рослини (рис. 9).

**Рис. 9. Велика і Мала перувіанська хризантема (Chrysanthemum
Peruvianum,
The Greater and Lesser Sunflower) у осінній серії книги «Hortus Floridus»
Криспіна ван де Паса, 1614 р.**

Зображення рослини соняшника (рис. 10) знаходимо й у роботі англійського систематика живої природи Джона Паркінсона (*John Parkinson*, 1567–1650) «Paradisi in sole paradisus terrestris», де автор її також називає перувіанська хризантема (*Chrysanthemum peruvianum*), квітка сонця (*Flos Solis*), перувіанська садова квітка (*The garden flower of Peru*).

Рис. 10. Зображення рослини соняшника у книзі Джона Паркінсона, 1629 р.

Естетику цієї рослини цінували у всі часи і науковці, і митці. «Квітка сонця» надихала багатьох великих художників того часу: Антоніс ван Дейк увічнив її на автопортреті (рис. 11), Клод Моне присвятив цій рослині власний шедевр (рис. 12), а серія картин Вінсента ван Гога «Соняшники» і сьогодні відома всьому світу (рис. 13, 14, 15).

Завдячуючи і художнім, і ботанічним зображенням соняшника, що дійшли до наших днів, зараз ми маємо можливість побачити очима живописців і дослідників того часу як саме соняшник виглядав у минулому, яку морфологічну будову він мав, яке різноманіття видів спостерігалось і т. ін. Дивлячись, наприклад, на полотна Антоніса ван Дейка «Автопортрет з соняшником» (див. рис. 11) та Вінсента ван Гога «Натюрморт з чотирма соняшниками» (див. рис. 14), можемо відзначити, що зображені рослини мають подібну до сучасних технічних сортів і гібридів форму і розміри: великий кошик, товсте нерозгалужене стебло з великими листками, язичкові квітки, листки обгортки.

На відміну від зазначених вище полотен, на картині Вінсента ван Гога «Ваза з п'ятнадцятьма соняшниками» (див. рис. 15) зображені рослини з вираженими ознаками генних мутацій суцвіття (махровість, велика кількість язичкових квіток, які переважають над трубчастими).

Рис. 11. Антоніс ван Дейк. Автопортрет з соняшником, 1633 р.

Рис. 12. Клод Моне. Букет соняшників, 1800 р.

Рис. 13. Вінсент ван Гог. Натюрморт з трояндами і соняшниками, 1886 р.

Рис. 14. Вінсент ван Гог. Натюрморт з чотирма соняшниками, 1889 р.

Рис. 15. Вінсент ван Гог. Ваза з п'ятнадцятьма соняшниками, 1888 р.

На відміну від зазначених вище полотен, на картині Вінсента ван Гога «Ваза з п'ятнадцятьма соняшниками» (див. рис. 15) зображені рослини з вираженими ознаками генних мутацій суцвіття (махровість, велика кількість язичкових квіток, які переважають над трубчастими).

Таким чином, окрім естетичного, ці полотна мають важливе наукове значення. Нещодавно групі вчених з університету Джорджії, США (University of Georgia, USA) вдалося ідентифікувати мутацію гена, що викликає появу махрової квітки, увічненої художником в серії картин «Соняшники» [9]. Щоб дослідити генетичну природу цієї мутації, вчені на чолі з професором біології Джоном Берком (John M. Burke) провели схрещування язичково-махрового різновиду зі звичайним та встановили, що за язичково-махрову мутацію несе відповідальність один і той самий домінуючий ген. Подальші схрещування дозволили ідентифікувати ген, відповідальний за різний зовнішній вигляд соняшника: ним виявився ген *HaCYC2c*. Крім того, авторам вдалося довести, що у дикорослих видів соняшників мутація в гені *HaCYC2c* не зустрічається. Саме завдячуючи відкриттю вчених з університету Джорджії можна стверджувати, що таємниця соняшників-мутантів, які так надихали ван Гога більш ніж сто років тому, сьогодні розкрита.

Наші сучасники також вподобали декоративні сорти соняшнику, передусім, за яскраві, красиві квітки, тривалий період цвітіння, розмах варіювання розмірів рослин (від мініатюрних до великих), тому використовують їх для створення букетів, вирощують на присадибних ділянках та, як і минулі покоління українців, уособлюють цю «квітку сонця» з працею, силою, а також з теплом і добробутом в оселі (рис. 16, 17).

Рис. 16. Сорт декоративного соняшнику «Медвежонок»

Рис. 17. Декоративний соняшник – окраса сучасної садиби

Впродовж декількох століть ця незвичайна культура сприймалася європейцями як екзотична, і пройшло чимало часу до того, як людина навчилася повноцінно використовувати її у господарських цілях. Як ми зазначали раніше, у Західній Європі соняшник довгий час – аж до XVII ст. – залишався декоративною рослиною. За даними академіка В. С. Пустовойта, пройшло не менше 100 років з початку XVI ст., коли почали з'являтися перші повідомлення про прикладне використання насіння соняшнику (наприклад, у Германії зі смаженого насіння готували каву), та ще близько 100 років, коли стало відомо про можливість отримання олії з його насіння [10, с. 6–7]. На той час насіння соняшнику в основному вважали за ласощі, а пізніше з нього робили крупу, – проте про виготовлення олії з насіння не йшлося, і це важливе відкриття в Європі так і не було використано. Створили ж соняшник як культуру технічну саме українські і російські селекціонери.

Вчені вважають, що свою назву соняшник отримав завдяки здатності молодих рослин повертати розкриті та звернені до сонця суцвіття назустріч сонцю і слідом за його переміщенням по небосхилу. В науці це явище називається геліотропізмом. Цікаво, що ще в давні часи геліотропізм соняшнику був добре відомий філософам, ученим і мислителям. Наприклад, стародавній німецький учений-енциклопедист, фізик, натураліст та винахідник Афанасій Кірхер (рис. 18), який жив у 1602 – 1680 рр. і вважався одним з найосвіченіших людей свого часу, створив соняшниковий сонячний годинник, що обертався завдяки явищу геліотропізму соняшника і магнетизму.

Гравюру із зображенням соняшникового годинника наведено на рис. 19. Ця гравюра дійшла до наших днів і добре збереглася. Її оригінал знаходиться у відділі рідкісних книг і спеціальних колекцій Бібліотеки Конгресу США [11]. За задумом Кірхера, до центру квітки соняшника кріпилася довга металева голка, яка рухалася разом з квіткою, другий кінець голки вказував на цифри, що були нанесені на розташований навкруг квітки металевий обід і позначали години.

Рис. 18. Афанасій Кірхер
(нім. *Athanasius Kircher*)

Рис. 19. Соняшниковий сонячний
годинник Кірхера (гравюра)

Не зважаючи на те, що олійний соняшник у сучасному вигляді – це відносно молода технічна культура, його значення на теперішній час у світі важко переоцінити: він вирощується в багатьох країнах, його олія смачна й поживна, її використовують для приготування різних страв, макухою годують свійських тварин, у медицині крайові квітки рослини використовують як спазмолітичний засіб, олію – як розчинник для лікувальних речовин, засіб профілактики і лікування атеросклерозу, а також як продукт, що сприяє перистальтиці кишківника; лущиння та стебла використовують у якості біопалива.

Наша країна визнана у світі виробником соняшникового насіння і продуктів його переробки. В Україні соняшник по праву і цілком обґрунтовано є стратегічною культурою: у нас це основна олійна культура, яка дає найбільше олії з одиниці площі порівняно з іншими (соя, ріпак, льон, кукурудза), а сучасні високоолійні гібриди соняшнику здатні накопичувати жиру в ядрі та сім'янці до 68 % та 56 % відповідно [7].

Першими в Європі олію із соняшника отримали англійці: у 1716 році в Англії був зареєстрований патент на її отримання. Постає питання: чому ж англійці, які першими отримали олію, не скористалися винаходом одразу і не налагодили промислове виробництво соняшникової олії? На нашу думку, саме кліматичні умови Англії відіграли у цьому вирішальну роль, які були і

залишаються вкрай несприятливими (нестача сонця, похмура погода та часті опади) і непридатними для вирощування цієї рослини. Імпорт насіння був недоцільним економічно, та й не так багато площ займав соняшник на той час у інших країнах. Перша згадка про промислове вирощування соняшнику в Європі датується 1769 роком. На той час, скоріше за все шляхом «народної селекції», з дикорослих видів уже вдалося отримати крупнонасінневі сорти, які до того ж містили більше олії, ніж їх дикорослі родичі.

Можна припустити, що на територію сучасної України соняшник потрапив із Польщі. В матеріалах з історії виникнення міста Валуйки (1599 р.) знайдено перші згадування про соняшник у Росії.

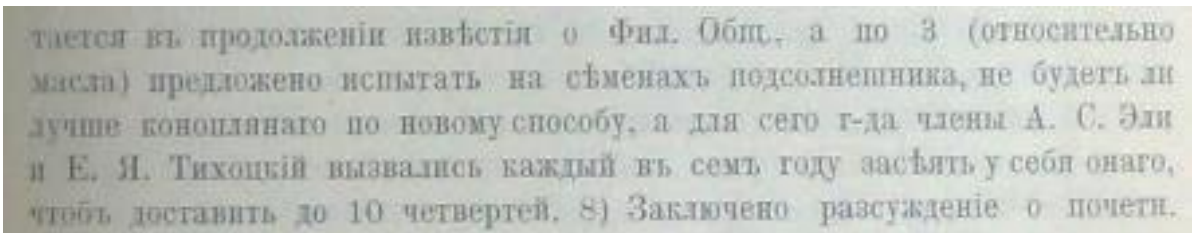
З другої половини XVIII ст. у російських літературних джерелах з'являються статті, в яких цілеспрямовано відзначено надзвичайний смак соняшникової олії та економічну вигоду: «...если научиться добывать его (масло – рос.) из подсолнечника, то этим можно сократить затраты на закупки из заграничного прованского масла» [10, с. 7]. Більшість дослідників визнає той факт, що перша спроба отримання олії з насіння соняшнику у царській Росії належить простому російському селянину Воронежської губернії (нині – Белгородської області) Д. С. Бокареву, який у 1829 році змайстрував механічний апарат для віджиму і з його допомогою отримав олію з насіння соняшнику. Відтоді у царській Росії почали з'являтися олійні заводи (спочатку – на кінному приводі, згодом – парові) та стрімко розвиватися олійно-переробна справа, а зі збільшенням попиту на соняшкову олію – зростати посівні площі під соняшником. В цей період розпочата його експансія як технічної культури на інші регіони: з Воронежської і Саратовської він став розповсюджуватися на сусідні губернії, на територію України та Кубані, а також Північного Кавказу та Зауралля.

Та все ж раніше – у 1816–1817 рр. – питання щодо вирощування соняшнику в південних губерніях з метою отримання олії і використання стебел на паливо розглянуло Харківське філотехнічне товариство, що

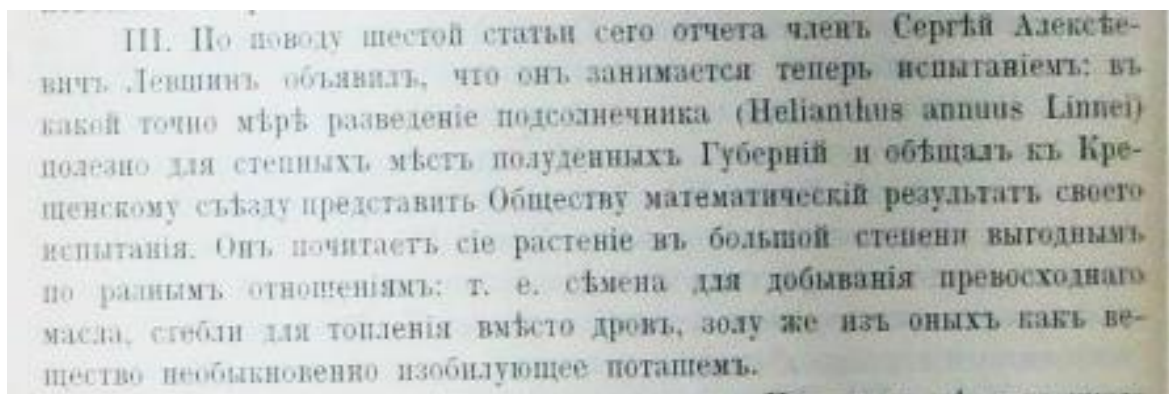
зафіксовано у звітах і протоколах цього зібрання (наведено мовою оригіналу, рис. 20, 21, 22):

«...а по 3 (относительно масла) предложено испытать на семенах подсолнечника, не будет ли лучше конопляного по новому способу, а для сего г-да члены А. С. Эли и Е. Я. Тихоцкий вызвались каждый в сем году засеять у себя онога, чтоб доставить до 10 четвертей» [12, с. 231].

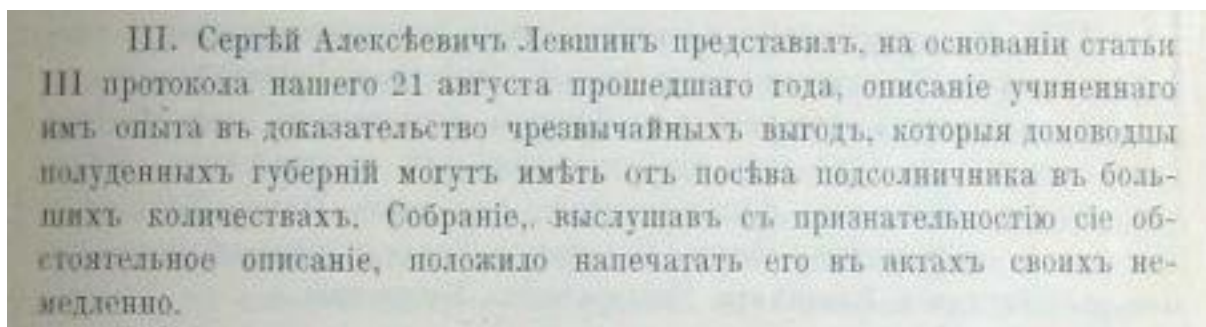
Рис. 20. Харківське філотехнічне товариство про випробування соняшникової олії, 1816 р.

*«... Сергей Алексеевич Левшин объявил, что он занимается теперь испытанием: в какой точно мере разведение подсолнечника (*Heliantliis annuus Linnei*) полезно для степных мест полуденных Губерний и обещал к Крещенскому съезду представить Обществу математический результат своего испытания. Он почитает сие растение в большой степени выгодным по разным отношениям: т. е. семена для добывания превосходного масла, стебли для топления вместо дров, золу же из оных как вещество необыкновенно изобилующее поташем» [12, с. 340].*

Рис. 21. Харківське філотехнічне товариство про вирощування соняшнику з метою отримання олії і використання стебел на паливо, 1816 р.

«...Сергей Алексеевич Левшин представил, на основании статьи III протокола нашего 21 августа прошедшего года, описание учиненного им опыта в доказательство чрезвычайных выгод, которые домоводцы полуденных губерний могут иметь от посева подсолнечника в больших количествах. Собрание, выслушав с признательностью сие обстоятельное описание, положило напечатать его в актах своих немедленно» [12, с. 343].

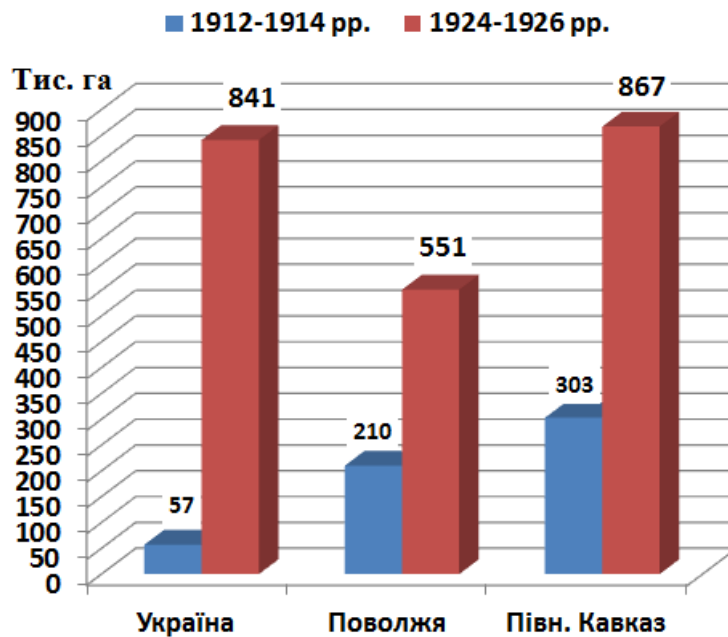

Рис. 22. Харківське філотехнічне товариство про економічну доцільність вирощування соняшнику і збільшення посівів, 1816 р.

Популярність соняшнику швидко зростала. Цьому сприяла в тому числі і надзвичайно широка сфера його використання. Окрім олії, використовували макуху, стебла в якості палива, а попіл від їх спалювання замінював селянам мило. До того ж, і олія, і макуха стали предметом експорту. Отже, хоча соняшник має американське походження, а у світі на той час був давно уже добре відомою культурою, – можна стверджувати, що саме у нас ця рослина придбала не тільки свою другу батьківщину, а й славу олійної культури.

Зі скасуванням кріпацтва у 1861 році та створенням ринку вільнонайманої робочої сили промислове виробництво в Росії отримало новий поштовх до розвитку, а з ним – і олійно-переробна справа. Не зважаючи на це, становище селянина, як і раніше, залишалося вкрай важким: борги перед поміщиками, податки, викупи, повинності стали тяжким ярмом для селян і – як наслідок – гальмом у розвитку всього сільського господарства.

Площі під соняшником стрімко зросли в післяреволюційний період (рис. 23). Молода республіка потребувала валюти. На той час підвищився попит на соняшник як предмет експорту і ціна на його насіння (один пуд насіння соняшнику коштував більше, ніж один пуд пшениці).

Рис. 23. Динаміка посівних площ соняшнику на території України, Поволжя та Північного Кавказу (початок ХХ ст., за даними М. В. Войтчишина [13])

Як видно з рис. 23, в означений період на території України посівні площі під соняшником збільшилися на 784 тис. га, або на 1375 %. Разом з цим, як зазначав В. С. Пустовойт, розвиток олійного соняшнику як рослини технічної в СРСР мав стихійний характер аж до 30-х років ХХ ст. Проте перші кроки в цьому напрямі вже робили деякі наукові установи, наприклад, створений у 1931 році Всесоюзний науково-дослідний інститут олійних культур. Після цього з цією культурою розпочалася більш-менш системна селекційна робота, спрямована на підвищення вмісту олії та стійкості до хвороб і шкідників, а також збільшилася кількість і якість наукових установ, що займалися селекцією соняшнику.

Так виник олійний соняшник, який згодом завоював країни і континенти та пройшов складні етапи розвитку і становлення від введення в культуру до емпіричної, пізніше – до науково обґрунтованої селекції, який, завдячуючи невтомній роботі, насамперед, вітчизняних селекціонерів, у боротьбі за існування отримав перемогу, і в сучасному вигляді (*Helianthus annuus L.*) сьогодні вирощується у всьому світі та має безліч високоврожайних, з великим вмістом олії, стійких до хвороб та шкідників сортів і гібридів.

Список використаної літератури

1. Коваленко Н. П. Історичний шлях становлення соняшнику і його місце в сівозмінах України / Н. П. Коваленко // Бюлетень Інституту сільського господарства степової зони НААН України. – 2013. – №4. – с. 73–78.
2. Ботанічний сад штату Міссурі. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.missouribotanicalgarden.org/PlantFinder/PlantFinderDetails.aspx?kempercode=a583>
3. Верзилин Н. М. По следам Робинзона. Сады и парки мира. – Л., 1964. – 576 с.
4. *Dodonaeo* Remberto. *Florum, et coronariarum odoratarumque nonnullarum herbarum historia* / R. Dodonaeo. Antverpiae. – 1568. – P. 305–309.
5. *Бібліодисей*. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://bibliodyssey.blogspot.com/2006/07/remains-of-day.html>
6. *Jacobus Theodorus Tabernaemontanus. Eicones plantarum.* – Frankfurt, 1590. – P. 763–764.
7. Спеціальна селекція і насінництво польових культур : навчальний посібник / НААН, Ін-т рослинництва ім. В.Я. Юр'єва ; за ред. В. В. Кириченка. – Х., 2010. – 462 с.
8. *Syrennius S. Zielnik* / S. Syrennius – 1613. – С. 19 – 20.
9. *Genetic Analysis of Floral Symmetry in Van Gogh's Sunflowers Reveals Independent Recruitment of CYCLOIDEA Genes in the Asteraceae* [Електронний ресурс] / Mark A. Chapman, Shunxue Tang, Dörthe Draeger [et al.] // PLOS genetics. – 2012. – March 29. – Режим доступу: <http://journals.plos.org/plosgenetics/article?id=10.1371/journal.pgen.1002628>
10. *Подсолнечник* : [монографія / под ред. В. С. Пустовойта]. – М. : Колос, 1975. – 592 с.
11. *Бібліотека Вірджинії* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cowley.lib.virginia.edu/small/kircher.htm>
12. *Каразин В. Н.* Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем / Василий Назарович Каразин, Дмитрий Иванович Багалей. – Х. : В Ун-тской тип., 1910. – XIX, 927 с.
13. *Войтчишин М. В.* Соняшник, його культура і сорти / М. В. Войтчишин. – Х. ; К. : Госсельхозиздат, 1932.
14. *José María López Piñero.* La influencia española en la introducción en Europa de las plantas americanas (1493–1623) / José María López Piñero, María Luz López Terrada. – Instituto de Estudios Documentales e Históricos Sobre la Ciencia Universitat de València. – Valencia, 1997. – 153 p.
15. *Литовченко А. Г.* Некоторые вопросы происхождения и распространения культуры подсолнечника / А. Г. Литовченко // Вопр. биологии и агротехники полевых культур. – Х., 1974. – Т. 195. – С. 91–95.